

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

2 • 2009

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland

Pris for medlemskab
295 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 35 kr.
Særnumre 45 kr.

Ekspedition
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kontortid
Mandag-torsdag 9-14

Redaktion
Kim Furdal (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 58 60
kifu@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
6100 Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
6270 Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Layout
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Winds Bogtrykkeri A/S
Haderslev

I dette nummer

Vestergade 9 - Digegrevens Hus i Tønder - og dets bygherre, borgmester Carsten Richtsen 43
I 1777 opførte kniplingshandler Carsten Richtsen et ni fags dielehus med et imponerende rokokko dørparti. Dette skete på et tidspunkt, hvor byen var præget af økonomisk stagnation. Museumsinspektør Inger Lauridsen, Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Tønder, fortæller om huset og bygherren.

Kirken i Simonsberg 52
C.F. Hansen (1756-1845) var ikke blot Danmarks store klassicistiske arkitekt, men også hertugdømmernes. Som bl.a. landbygmester i Holsten og senere professor ved Kunstakademiet i København kom han til at sætte sit præg på mange af tidens bygninger. Dette gjaldt også kirken i Simonsberg syd for Husum. Dr.jur. Ulf von Hielmcrone har set nærmere på arkitekterne C.F. Hansen og Wilhelm F. Meyers betydning for landsbykirken.

Set og sket i Grænselandet 64
Selv om beslutningen om sygehusvæsenets fremtid er truffet, er sagen langt fra død. Imens slog det syd for grænsen gnister mellem SSF og SSV om, hvorvidt SSF fremover skulle arbejde for "Varetagelse og koordinering af det danske mindretals almene kultur- og mindretalspolitiske interesser". Om denne og andre sager i avisernes søgelys kan man læse i H.E. Sørensens grænselandskronik.

Bognyt 74

Det sker - på Museum Sønderjylland 76

Bagsiden om forsiden 80
Sønderjylland er rig på barokarkitektur ikke mindst i Aabenraa og Tønder, der har flest bevarede håndværker- og borgerhuse fra denne stilperiode i sidste halvdel af 1600-tallet og første halvdel af 1700-tallet. Museumsinspektør Inger Lauridsen beskriver barokkens stilelementer og hovedværkerne i Sønderjylland.

Forsidebilledet:
Indgangspartiet til Slotsgade 14 i Aabenraa. Ejendommen er opført 1767 for Nicolai Heissel.

Foto: Kim Furdal.

Vestergade 9 - Digegevrens Hus i Tønder - og dets bygherre, borgmester Carsten Richtsen

Af Inger Lauridsen

På trods af økonomisk stagnation i sidste halvdel af 1700-tallet havde kniplingshandler Carsten Richtsen i Tønder mulighed for at bygge et ni fags dielehus. Museumsinspektør Inger Lauridsen, Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Tønder, fortæller her om huset og bygherren.

TØNDER VAR I 1700-TALLET en relativt blomstrende, om end noget stillestående by. Byen havde siden Den Store Nordiske Krig i begyndelsen af århundredet oplevet en lang periode på omkring 80 år med fred, og selv Den franske Revolution i 1789 oplevedes kun som en svag, fjern og uvirkelig torden.

Tønders borgerskab nød godt af gunstige toldregler for blandt andet kniplingshandel, som byen allerede havde erhvervet i slutningen af 1600-tallet, privilegier, som byens øvrighed havde sørget for at få fornyet, hver gang der kom en ny monark på tronen. Tønder og hele hertugdømmet Slesvig blev med inkorporationsakten i 1720 lagt direkte under den danske konge. Byen havde 1720-1731 en

Vestergade 9 (Nordwest Quartier nr. ni) tidligt i 1900-tallet, hvor de to karnapper havde en udformning, der var blevet gennemført i midten af 1800-tallet med større vinduer og lavere frontoner.

form for kongelig ledelse, idet amtmanden blev udnævnt til bypræsident. Det blev dog ret hurtigt accepteret af byen, idet borgerskabet ikke oplevede væsentlige ændringer i mulighederne for at tjene penge.

1700-tallets selvforståelse udsprang bl.a. af enevælden. Kongen havde den afgørende magt, hjulpet af sin stab af embedsmænd. Den danske befolkning kunne ikke forestille sig livet anderledes, end nogle var rige og de fleste fattige.

Århundredet bød også på en ret udbredt velgørenhed fra den velhaven-

Foto: Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Tønder.

de del af befolkningen over for den fattige del, hvilket blev understreget af århundredets generelle holdning til det religiøse liv. 1700-tallet var en periode, hvor mange af Vestslesvigs indbyggere blev grebet af en dyb, inderlig vækkelse, pietismen. Det var ikke uvæsentligt for udbredelsen af pietismen i Vestslesvig, at provsten i Tønder i begyndelsen af århundredet, Joh. Hermann Schrader, var dybt grebet af den tyske, såkaldte Halle-pietisme. Som dansk hjælpepræst i Tønder 1727-1736 havde Schrader én af dansk litteraturs væsentligste religiøse digtere, Hans Adolf Brorson, der til sin første salmebog 'Troens rare Klenodie' (1734) havde skrevet en del salmer, men også oversat mange sal-

mer fra tysk, bl.a. forfattet af Joh. Hermann Schrader.

Vestergade 9, bygherren

Det er i dette velhavende borgerskabsmiljø i 1700-tallets Tønder, at Vestergade 9's bygherre, Carsten Richtsen, blev født i 1746 som det næst yngste af i alt seks børn af den velhavende kniplingshandler, Hans Richtsen, og dennes hustru, Helena Catharina, der var datter af borgmester Hans Carstensen i Tønder. Hans Richtsen, der havde fået borgerskab som kniplingshandler i Tønder 1739, var en meget dygtig forretningsmand. Han blev uhyre velhavende, fordi han netop var dygtig, men også fordi han kunne ride med på den bølge af velstand, som kniplings-

Foto: Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Tønder.

Facaden på Vestergade 9, Digegrevens Hus, efter restaureringen, set fra sydvest.

handelen i midten af 1700-tallet var årsag til. Tre af Hans Richtsens fire sønner opnåede voksenalder, og to af de tre blev agtede borgere i byen. Den yngste af dem, Carsten Richtsen, fik borgerskab i Tønder den 13. november 1781, ikke som kniplingshandler men med betegnelsen 'Kaufmann' (købmand). Det kan undre, idet Carsten Richtsen i sit eftermæle altid er blevet betegnet som kniplingshandler, ikke købmand.

I 1776/77 erhvervede Carsten Richtsen, 30 år gammel, en grund i Tønders vestlige hovedstrøg, Northwest Quartier nr. ni. Det menes, at han fik grunden som en gave af sin kommende svigerfar, kniplingshandler Jacob Richtsen, der samtidig var hans farbror, og som ejede naboejendommen, Northwest Quartier nr. otte.

Opførelsen af Vestergade 9

På sin nyerhvervede grund lod Carsten Richtsen i 1777 opføre et stort og stateligt hus, et grundmuret toetagers gavlhus på fem brede fag med teglhængt mansardtag. I brandtaksationen for 1784 omtales huset som et beboelseshus på ni fag, hvilket i Tønder betyder, at man har talt fagene i husets dybde. Foruden beboelseshuset blev der opført en staldbygning på otte fag. Beboelseshuset blev i 1784 takseret til en værdi af 4.000 Rigsbankdaler og stalden til 1.000 Rigsbankdaler.¹⁾

Det store hus har formodentlig stået færdigt, inden han den 31. juli

1778 blev gift med sin kusine, Ingeborg Richtsen, (født 1748) og datter af den førnævnte kniplingshandler Jacob Richtsen. Det unge par var fætter og kusine og var samtidig i tidligere slægtled nært beslægtede, hvilket skulle betyde meget dårlige prognoser for deres afkom. Det var imidlertid ikke ualmindeligt på dette tidspunkt i velhavende kredse at sørge for, at formuer ikke blev splittet op ved at lade nært beslægtede gifte sig med hinanden, ofte i flere led.²⁾

Monumentet over Carsten Richtsen, afsløret den 17. juli 1881, 60 år efter borgmester Richtsens død.

Ejendommen Vestergade 9

Carsten Richtsens ejendom var fra sin opførelse et af Tønders smukkeste og mest spektakulære huse. Dette skyldes ikke mindst husets pragtfulde indgangsparti, hvor en bred sekstrins sandstenstrappe fører op til en rokokodør, hvis postamentsfyldninger har rocailleprydet listeværk.

Selve dørportalen er hugget af grålig sandsten med huggede pilastre, fra hvis kapitæler der hænger blomsterranker. Mellem pilastrene er dørens overvindue skåret i træ med sprosselværk og yndefulde rocaille omkring lanternen. Hele dørpartiet krones af en brudt, profileret sandstensgesims, ligeledes med udhuggede rocaille og med Carsten Richtsens initialer. På hver side af portalen er der en karnap med skrå sider og med fire smårudede vinduesfag. Karnapperne afsluttes øverst af halvællipseformede frontoner, der ved den nylige restaurering atter har fået tag af sandstøbt bly. Husets første sal mod gaden har fem ens vinduer, der giver husets største rum, salen i hele husets bredde, et overdådigt lysindfald. Over førstesalen rejser det store mansardtag sig, tækket med sort glaseret tegl. Taget brydes i midteraksen af en høj gavlkvist med volutsvungen gavl, hugget af sandsten og med en cirkulær sandstensindfattet vinduesglug. Gavlkvisten krones øverst af en kvindestatue. I skjoldfeltet under kvindefiguren står husets opførelsesår 'Anno 1777'.

Husets gadedør fører gennem et vindfang direkte ind i husets diele (fremguld), der løber gennem huset i hele dets dybde og ender i døren til haven. Samtidig deler den huset i to halvdele af ens størrelse. Forrest er to

ens stuer, en på hver side af dielen. Derefter er i husets vestlige side trappen til første sal og til kælderens. Derefter er adgangen til nabohuset, som Carsten Richtsen arvede efter sin svigerfar, og som han lod nedrive for i år 1800 at opføre et elleve fag dybt gavllhus. Det havde kun adgang fra hovedhuset, og blev anvendt som gæstefløj til hans eget hus. Det sidste rum i husets vestlige side er i dag køkkenet. I husets østlige del er der bag stuen mod gaden et kabinet og en stue mod haven. På første sal indrettede Carsten Richtsen husets pragtfulde sal, et rum med malede paneler med stafferinger af bladguld, fem vinduer mod gaden, et smukt stukloft og (oprindeligt) to kakkelovne.

Huset blev udstyret med en del smukke møbler, af hvilke tre er nøddetræsfinerede skabe, to vitrineskabe og et linnedskab, som Carsten Richtsen bestilte hos dygtige snedkere i Altona. De står i dag i Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Tønder, hvor de hører til blandt museets fineste møbler. Fra ægteparret Richtsens bo findes desuden flere blomsterkummer, udført på den berømte fajancefabrik i Slesvig, der eksisterede fra omkring 1760 og ca. 60 år frem. Endelig findes endnu en del af de mange skeer, som Carsten Richtsen bestilte hos sin næstnærmeste nabo, guldsmeden Nicolay Hansen.

Carsten Richtsen var et meget læsende menneske, og han samlede, ifølge historikeren Ludwig Andresen, et bibliotek på mere end 2000 bind.³⁹⁾ Biblioteket bestod af samtidens kendte forfattere som Goethe og Schiller, foruden latinske klassikere samt værker om matematik og astronomi. Endelig indeholdt biblioteket en del re-

ligiøse værker. Carsten Richtsens bibliotek blev efter hans død fuldstændig spredt, og der findes formodentlig i dag ingen værker bevaret fra det.

To år efter Carsten Richtsen havde fået opført sin store og statelige bygning, byggede han i bunden af haven mod nord en stald. Den har han måske anvendt til sine heste og evt. som vinterstald til stude, som han ligesom mange andre borgere i Tønder formodentlig lod opfede i løbet af sommeren på fenner, som han ejede og lejede i marsken. Staldbygningen

er ni fag dyb og opført med egetræsbindingsværk i den høje gavl mod nord samt med en gennemgående port til gården og haven.

Carsten Richtsens private og offentlige liv

Carsten Richtsen og hans hustru, Ingeborg, fik to sønner. Den ældste, Jacob, der blev opkaldt efter sin morfar, var meget svagelig ved fødslen, og han døde blot tre måneder gammel i januar 1780. To år senere fødte Ingeborg Richtsen atter en søn, der fik

Husets fantastiske dørparti med viltreroçailles i sprosserøværket over døren, på sandstenspilastrene og i den brudte fronton.

Foto: Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Tønder.

Fastmonteret hjørneskab i et hjørne af kabinettet bag karnapstuen mod gaden, malet med en blågrøn linoliemaling ved restaureringen i 2006-07. Lågernes profiler er stafferet med guldbronze. Bemærk feltet, hvor der er foretaget en gennemgang af alle de farver, der har været anvendt på træværket i huset siden dets opførelse.

navnet Hans efter sin farfar. Også dette barn var svageligt og døde i 1788, knap seks år gammel. Det fortælles, at især det andet barns død gjorde Ingeborg Richtsen meget tungsindig.

Ægteparret Richtsen blev omtrent på samme tid meget optaget af den hernhutterske pietisme, der havde slået rod i Christiansfeld i hertugdømmets nordøstligste hjørne. Carsten og Ingeborg Richtsen fastholdt et pietistisk livssyn resten af deres liv, hvilket måske har været medvirkende til at lindre den sorg, det må have været for dem ikke at få levedygtige børn.

I sit offentlige liv var Carsten Richtsen allerede i 1783 blevet deputeret borger. I 1787 blev han rådmand i byen, og han efterfulgte ved borgmester

Nicolay Jensens død i 1790 denne som borgmester, en post han frivilligt fratrådte i 1812. Carsten Richtsen var den sidste borgmester i Tønder, der blev udnævnt af byens magistrat. Fra begyndelsen af 1800-tallet og indtil 1864 var det kongen, der udnævnte byens borgmestre. Det var især som borgmester, at Carsten Richtsen skaffede sig ry som en flittig, retfærdig og retskaffen mand, hvis embedsperiode blev betragtet som en god tid for Tønder. Carsten Richtsen var tilhænger af visse fremskridt. Blandt andet fik han udvirket, at Tønder omkring 1790 erhvervede en moderne engelsk brandsprøjte. Selvom Carsten Richtsen som borgmester fik ry for at være fremskridtsvenlig, var det ikke folkelig velfærd i moderne form, der var

Richtsens ærinde. Det var byens borgerskab, der bestemte og således skulle det naturligvis blive ved med at være. Det er interessant at bemærke, at Carsten Richtsens tid som borgmester i Tønder fortsat oftest omtales som en god tid for byen. Imidlertid fremhæver historikeren Johan Hvidtfeldt i 1943, at Richtsens borgmesterperiode faktisk må betegnes som en stagnationsperiode for byen. Tønders snævre gruppe af velstillede borgere åbnede ikke deres kreds for nye innovative tilflyttere. I stedet holdt de på deres kapital og position gennem skæbnsvangert snævre slægtskabsbånd.⁴⁾

Borgmester Richtsen var et ægte barn af sin tid, og han ønskede at bevindne sin interesse for samfundets svageste gennem gaver, som han skænkede til byen. Sidst i 1700-tallet overdrog han således et stykke jord på 1 1/2 demat (ca. 3/4 ha), kaldet Norder Bürgerdeich, hvis brug var forbeholdt borgmesterembedet, til Tønder. På området tog han initiativ til at etablere en spadseresti for byens borgere. Etableringen skete med en bevilling fra byens magistrat, men således at Carsten Richtsen i stedet overdrog et stykke land af samme værdi til byen. Langs stiens sider blev der plantet træer, så stien med tiden fremstod som en allé, hvor byens borgere frit kunne færdes. To steder langs alléen, der løb fra det sted, hvor Laurentiusstrømmen krydsede Vestergade til byens Østerport, lod Carsten Richtsen opføre to ens pavilloner af træ, små, fint udformede, runde tempietto'er, opført som ægte klassiske havepavilloner. De to pavilloner kunne anvendes til at sidde og samtale i eller danne scene for små

musikensembler, der på værdig vis kunne underholde Tønders borgere. Kun den ene af pavillonerne, den østligste, eksisterer endnu og er heldigvis blevet fredet. I dag kendes den under navnet 'Æ Liebestempel', og mangt et ungt kærestepar i Tønder siges at have udvekslet deres første kys her. Den vestlige pavillon forsvandt allerede i midten af 1800-tallet, men den anes på en fin farvelagt tegning af Tønder, set fra nord, tegnet af en ukendt i 1840.⁵⁾

Carsten Richtsens arv og eftermæle
Allerede i 1789, året efter Carsten og Ingeborg Richtsens andet barns død, oprettede de et fælles testamente, der blev konfirmeret i 1801, men ændret i 1815. I testamentet af 1815 skænkede ægteparret Richtsen spadserestien og de to pavilloner til byen sammen med blandt andet seks paradekanoner, som Carsten Richtsen havde ladet fremstille til at skyde salutter med. Desuden skænkede parret jordarealer på 146 demat (ca. 73 ha) i Juliane Maries Kog og Brunotten Kog, syd for den nuværende grænse, til et legat, der skulle bære Richtsen-navnet. Lejeindtægterne for kogsjorderne skulle især fordeles blandt byens socialt dårligst stillede.⁶⁾ Med testamentet blev ægteparret Richtsen de største legatstiftere i Tønder, og testamentet var medvirkende til, at Carsten Richtsen fik et eftermæle som en socialt engageret borger.

Efter Carsten Richtsens død i 1821 (hans hustru, Ingeborg, døde i 1818) trådte ægteparret Richtsens testamente i kraft. Efter niecen, Anna Dorothea, (datter af Nicolai Richtsen) havde fået sin del, blev der afholdt auktion over det meste af indboet. En

auktionsprotokol, der befinder sig i Lokalhistorisk Arkiv for Tønder, viser, at boet var meget righoldigt.⁷⁾

Det var en fjern slægtning, Balzer Schmidt Tygsen, der erhvervede ejendommen Northwest Quartier nr. ni, mens gæstefløjen blev solgt fra som selvstændig ejendom. Ved Tygsens død i 1828 gik huset ud af Richtsens slægtens eje. Når huset i daglig tale kaldes 'Digegrevens Hus', skyldes det en senere ejer, digegreve Bendix Todsen, der erhvervede huset i 1879, og som boede i det til sin død i 1914.

Mindet om Carsten Richtsens navn og velgerninger holdt sig længe i byen. Først i 1881 fik Carsten Richtsen ved en gruppe af trofaste borgeres mellemkomst sit monument tegnet af en ung billedhugger, Johannes Mølgaard, der var under uddannelse i Berlin. Monumentet blev udformet som en høj sokkel af sandsten, hvorpå der er placeret en buste af Carsten Richtsen, støbt i bronze. Monumentet blev indviet ved en højtidelighed den 17. juli 1881 og står placeret om-

trent på det sted, hvor den vestlige af Richtsens to lystpavilloner har stået. Foruden monumentet vidner gadenavnet, Richtsensgade, der løber fra den nu nedrevne banegård, Tønder Øst, til Lille Torv, om Carsten Richtsens liv. Gaden hed oprindeligt Jernbanegade, eftersom den førte til Tønders første banegård.

Restaureringen af ejendommen 2006-2007

Vestergade 9 blev allerede bygningsfredet i 1918. I 1966 blev baghuset skilt fra hovedbygningen, idet den daværende ejer skænkede baghuset til Fonden til gamle Bygningers Bevaring i Tønder. Da selskabet Realea A/S i 2005 købte ejendommen af forsikringsselskabet Tryg-Baltica med det formål at iværksætte en gennemgribende restaurering af den, købte selskabet samtidig baghuset, Allégade 15.

I årene 2006-2007 gennemførte Realea A/S en meget omfattende restaurering af både forhus og baghus. Under restaureringen af forhuset var det største problem, at dele af træværket var hårdt angrebet af såkaldt ægte hussvamp. Det er en svamp, der lever af træ, men som kan brede sig i andre materialer som f.eks. mørtel. Det blev derfor nødvendigt at udskifte væsentlige dele af bjælker og træværk eller foretage varmebehandling af mindre angrebne steder.⁸⁾

I forbindelse med restaureringen ønskede Realea A/S at genskabe hovedbygningens originale farveholdninger. Dette var dog ikke muligt på

'Æ Liebestempel' i dag, fotograferet en råkold vinterdag i 2009.

Foto: Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Tønder.

vægfladerne, idet tidligere ejere havde skrabet så grundigt på væggene, at alle tidligere farvespor var borte. Derimod lykkedes det at finde frem til træværkets oprindelige farve, en preussisk blå, der er blevet genskabt med en blågrøn linoliemaling.

Panelers og døres profiler var fra begyndelsen stafferet med Kings Yellow, en naturligt forekommende gylden jordfarve, sammensat af en svovlforbindelse, der indeholder arsenik, og som derfor er for giftig til at måtte anvendes i dag. Grunden til, at man tidligere anvendte denne farve, var, at den har stor lighed med ægte bladguld, men var langt billigere. I stedet valgte man at staffere profilerne med guldbronze, undtagen i salen på første sal, hvor man fandt rester af den oprindelige staffering med bladguld på panelers og døres profiler. Man valgte derfor i dette rum at staffere profilerne med ægte bladguld, og resultatet er utrolig smukt.

Baghuset skulle restaureres så det kunne anvendes som kontorlokaler til kommunen. Derfor var det nødvendigt at pilotere hele bygningen i 4-6 meters dybde. For at sikre husets stabilitet og styrke blev der desuden støbt et 20 centimeter tykt betondæk, som huset nu hviler på. Det var også nødvendigt at forny hele tagkonstruktionen, idet den oprindelige havde været beregnet til et tag af strå, der er langt lettere end et tegltag. Det nye tegltag er en utroligt fascinerende tagflade, fordi det vrider sig både i bredden og i længden, hvilket er medvirkende til, at baghuset efter restaureringen fremstår lige så smukt som forhuset til trods for bygningens karakter af tidligere stald og magasin. Hele bygningskomplekset er efter re-

staureringen lejet af Tønder Kommune og anvendes i dag dels som erhvervs- og kulturforvaltning, dels som kontanthjælpskontor. Begge forvaltninger har således glæden ved at have deres daglige gang i de to huse, ligesom det er meget glædeligt, at begge bygninger er offentligt tilgængelige. Byen Tønder kan derfor kun være selskabet Realea A/S dybt taknemmelig for, at selskabet oplevede helheden Nordwest Quartier nr. ni som en umistelig del af den danske bygningskulturarv og valgte at restaurere dens to bygninger så gennemgribende og smukt. ■

Noter

- 1) Lokalhistorisk Arkiv for Tønder. Brandtaksationsprotokol for 1784.
- 2) Johan Hvidtfeldt: 'Tønders befolkning gennem Tiderne'. I: M. Mackeprang (red.) *Tønder gennem Tiderne*, 1943, 2. bd. side 434. Tavle vedrørende indbyrdes slægtskab inden for det tønderiske borgerskab i det 18. århundrede.
- 3) Ludwig Andresen: *Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern, Flensburg* 1943, side 103ff.
- 4) Johan Hvidtfeldt: i op. cit. *Tønder gennem Tiderne*, 1943, 2. bd. side 434.
- 5) Tegningen hænger i dag i Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Tønders topografiske udstillingsrum.
- 6) Thorvald Petersen: *Tønder bys legater*, u.år, afsnittet om borgmester Richtsens legat.
- 7) Lokalhistorisk Arkiv for Tønder. Læg vedrører papirer, der relaterer sig til Carsten Richtsens far, kniplingshandler Hans Richtsen.
- 8) Jacob Aahauge: 'Digegevrens Hus - historie og restaurering', side 2 ff. I: *Digegevrens Hus - en fortælling om Carsten Richtsen og hans hjem*, Realea A/S 2007.

Kirken i Simonsberg

- En bygning planlagt af C.F. Hansen

Af Ulf von Hielmcrone

C.F. Hansen (1756-1845) var ikke blot Danmarks store arkitekt, men også hertugdømmernes. Som bl.a. land-bygmester i Holsten og senere professor ved Kunstakademiet i København kom han til at sætte sit præg på mange af tidens bygninger. Dette gjaldt også kirken i Simonsberg, syd for Husum. Dr.jur. Ulf von Hielmcrone har set nærmere på arkitekterne C.F. Hansen og Wilhelm F. Meyers betydning for landsbykirken.

ARKITEKT CHRISTIAN FREDERIK HANSENS VÆRKER er en del af den fælles danske og slesvig-holstenske kulturarv. De fleste af hans bygninger findes i Hamborg og København. Der findes endvidere talrige enkeltbygninger opført i de danske provinsbyer og provinsbyer i Slesvig-Holsten. I Husum er man desuden stolt af, at C.F. Hansens far stammede fra byen, selvom arkitekten selv var født i København. Nogle af hans mest fremragende arbejder er danske kirker. Kirkerne i Quickborn, Neumünster og Husum hører til hans mest betydningsfulde sakrale bygninger i det nuværende Slesvig-Holsten.

Kirken i Simonsberg ved Husum tilskrives også C.F. Hansen. Almindeligvis betragtes kirken som et værk af Wilhelm Friedrich Meyer (1799-1866), der fra 1823 var Bauinspektør. C.F. Hansen arbejdede videre med Meyers tegninger, så det i dag er ret

uklart, hvilke andele af byggeriet der kan tilskrives henholdsvis Wilhelm F. Meyer og C.F. Hansen.

Indtil for nylig har der ikke været nogen undersøgelser af kirkebyggeriets historie, Det er der nu rådet bod på, og resultaterne er entydige. Det er denne undersøgelse, der her skal gøres rede for. Der er forskellige kilder, som belyser tilblivelsen af kirken. Det drejer sig om Wilhelm Friedrich Meyers planer, der findes i Kirchenkreis-arkivet i Husum. Desuden findes der en del gamle fotos af bygningen, som danner dokumentation for kirken fra ca. sidste tredjedel af det 19. århundrede. Især er den såkaldte 'Vorstellung an den König' fra den 19. september 1829 interessant. Det er en meddelelse til den danske konge, som det tyske kancelli i København sendte for at informere ham om de forskellige byggeplaner og kirkens historie. 'Vorstellung an den König' findes på Rigsarkivet i København.

Situationen var dengang følgende: Beboerne i Simonsberg var efter diverse stormfloder tvunget til at opgive det dige, der havde beskyttet landsbyen og kirken. De måtte flytte længere ind bag digerne på den næste kog, mens kirken blev liggende i forlandet. I 1820 blev kirken endnu engang hærget af en stormflod. Denne gang var ødelæggelserne så omfattende, at man samlede penge ind i

hele hertugdømmet for at redde kirken. Der blev indsamlet så mange penge, at man kunne bygge en ny kirke bag ved digerne. Det var planen til denne kirke, som kongen gav sit samtykke til.

Wilhelm F. Meyers forslag

De første byggeplaner blev tegnet af bygningsinspektør (Bauinspektor) Wilhelm Friedrich Meyer. Menigheden syntes imidlertid, at bygningen virkede for stor, så Meyer forkortede den oprindelige længde, men lod ellers planen være, som den var. Menigheden var dog stadig ikke tilfreds med de nye byggeplaner. Man havde flere ændringsforslag, og det endte med, at kirkemyndighederne lod konferenceråd og overbygmester C.F. Hansen se på planerne. Han havde udførlige kommentarer til planerne og alternative forslag, som han skitserede. Desværre eksisterer disse tegninger ikke længere. Planlægningen blev koordineret af det tyske kancelli i København, der anbefalede den ene af de to varianter, som havde nogle ændringer. Kongen fulgte da også kancelliets råd.

Hvis man sammenligner Meyers bevarede tegninger med de ændringer, man ved, C.F. Hansen formidlede til kongen i 'Vorstellungen', de eksiste-

rende fotografier fra det 19. og tidlige 20. århundrede og endelig selve bygningen, som igen blev ombygget i 1966 (tårn og dele af alterrummet), kan C.F. Hansens skitser rekonstrueres.

Meyers forslag byggede på et princip for kirkebygninger, som C.F. Hansen ofte benyttede sig af. Det var en kirkesal med særligt afgrænsede funktionsrum på den korte side, og et slags kor mellem disse rum, der lå i en rektangulær bygning.

Den oprindelige kirkeplan indeholdt seks vinduesakser, den forkortede udgave fire. Begge forslag indeholdt et risalitagtigt fremspring ved den sidste vinduesakse med vinduerne ved de afgrænsede funktionsrum. De skulle fremhæves ved hjælp af sålbænke, profilrammer og en vandret gesims, mens vinduerne i selve kirkeskibet skulle være i rundbuestil. I kirkens østdel manglede denne opdeling af funktionsrummet, som det fremstod i vestdelen. Derfor havde

Sct. Marie kirke i Husum er en af seks kirker i Sønderjylland og Holsten tegnet eller delvist tegnet af arkitekt C.F. Hansen. Foruden denne drejer det sig om kirkerne i Vonsild, Simonsberg, Krempe, Quickborn og Neumünster.

Foto: Kim Furdal.

Meyer ikke planlagt risalitter eller vinduer med vandrette afslutninger der. Han tog på den måde ikke hensyn til princippet om symmetri, som C.F. Hansen stod for.

Med hensyn til tagets udseende holdt Meyer sig til C.F. Hansens grundprincip om et enkelt valmtag på bygningens østdel, mens han for vestdelens vedkommende planlagde en klokkegavl på halvvalmen, der befinder sig bag ved 'klokkearkaden'. Denne klokkearkade er et bygningselement, der senere blev brugt i nygotisk stil. Ved at anvende dette stilmiddel afveg Meyer fra de arkitektoniske principper, C.F. Hansen ellers havde stillet op. De to døre på østsiden af bygningen, der befinder sig ved siden af det halvrunde vindue (lynetten), er dog helt i overensstemmelse med den Hansenske ånd. Dørene fører ind til funktionsrummene.

Endvidere findes der på vestfacaden et halvrundet vindue, som kaster lys ind i rummet.

Selve kirkerummet planlagde Meyer ret detaljeret: Sidevæggene skulle inddeles af buevinduerne, som skulle forbindes med hinanden af et gesimsbånd på højde med de omløbende støttepiller. Der skulle være tomme rundbillede mellem buerne og loftsgesimsen. Selve loftsgesimsen skulle rage langt frem og danne en konsolgesims.

Under det omløbende gesimsbånd var det meningen, at østvæggen skulle tredeles. Yderst skulle de to døre til funktionsrummene sættes. Den lidt bredere mellemdel var åben og skulle danne et lille kor med en katederliggende prædikestol vendt mod kirkeskibet. Alteret skulle anbringes ved kirkens østre væg. Oven over gesimsbåndet var det meningen, at kor-

Simonsberg kirke som den ser ud i dag med de fire karakteristiske rundbuede blændarkader.

Foto: Kim Furdal.

hvælvingen skulle have et kassette-loft, så koret, der vendte ind mod kirkeskibet, kom til at ligge bag ved en bue. Oven over de to døre til venstre og højre for korrummet skulle der være rundbilleder, nu dog med indsatte keruber.

Brugen af keruber er interessant, for traditionelt er keruber paradises vogtere. Således kunne indgang og bue fortolkes som indgang til Paradis. Kasetteværket i korhvælvingen har Meyer fundet inspiration til i de romerske triumfbuer. Korhvælvingen ville da have fået karakter af en selvstændig bygningsdel. Alteret under denne indgangsdel kunne således fortolkes som en nødvendig mellemstation på vej til Himmeriget, medens det halvrunde østvindue kunne lade lidt af det himmelske lys komme ind, som en slags forsmag på Paradis.

I den forbindelse er placeringen af prædikestolen også logisk. Meyer planlagde at stille den forhøjede prædikestol midt for buen og lade de to trin, der ligger i forlængelse af de to siderums frontsider, føre op i alterumsnichen. Her ville Meyer sætte alteret helt henne for enden af ydervæggen. Den symbolske betydning er ubestridelig: Ingen, der vil ind af Paradisets port, kommer uden om Guds ord. Lyset, der kommer ind fra øst, symboliserer den med længsel ventede opstandelse.

C.F. Hansens kritik

Alt i alt burde C.F. Hansen have været tilfreds med Meyers forslag, men det var han ikke.

Han måtte tage sig af de forskellige kommentarer og indvendinger, der kom fra menigheden og fra kirkekollegiet. Disse indvendinger var ikke så

meget rettet mod forslaget som helhed, men kommenterede forskellige aspekter. Det drejede sig om kirkens ydermure, som man opfattede som for spinkle. Taget virkede ikke solidt nok, men for fladt. Kirkens eneste dør var for smal, så man ikke kunne få en kiste med kistebærere på begge sider ind gennem døren. I det hele taget var én dør for lidt, der måtte bygges endnu en dør.

Desuden lød kritikken: "Prædikestolen, som på skitsen står midt for alteret, seks fod høj, må ingenlunde beholde denne plads, for både præst og alter er på den måde helt skjult af denne. Prædikestolen burde flyttes til side, og helst til den side, hvor skriftestolen står, mens døbefonten kunne stilles på den anden side, der hvor det såkaldte materialerum findes".

C.F. Hansens kommentarer til disse forslag kan findes i 'Vorstellung an den König'. Der er to slags kommentarer: 1. Dem der vedrører den ydre bygning.

2. Dem der beskæftiger sig med kirkens indre.

Med hensyn til den ydre bygning var det ydre murværk stærkt nok, hvis der blev anvendt gode materialer og dygtige folk (man fornemmer her praktikerens). Efter C.F. Hansens mening kunne man dog sikre det hele noget, hvis man forstærkede de ydre støttepiller med en halv stens længde eller fem tommer, og "disse blænder skal sammenføres opad med buer. Derved ville muren forstærkes, og samtidig bliver sidefladen mere elegant, uden at det ville koste betydeligt mere".

Efter Hansens mening kunne hoveddøren af praktiske grunde være noget bredere, uden at det ville for-

styrre de øvrige proportioner. En ekstra dør i den ene side betragtede han som 'forkastelig' og henviste til kommentarerne fra 'Oberconsistorium' i Slesvig. Overkonsistoriet havde allerede fastslået, at en ekstra dør ville ødelægge symmetrien og desuden forårsage træk i kirkerummet.

Taget kunne C.F. Hansen godt forlige sig med. Det behøvede ikke at være højere, hvis det var veldækket, og der ikke blev brugt for mange brædder. C.F. Hansens bemærkninger til den planlagte klokkegavl virker dog nærmest som et dårligt skudsmål. Den havde hverken fra menighedens eller andre institutioners side stået til debat. C.F. Hansens holdning var, at klokkerne ikke ville blive hængende, hverken i stormvejr eller under ringning, hvis klokkerne eller gavlen ikke blev forstærket yderligere. Han foreslog i stedet at bygge en slags 'opsats', fastgjort på loftets tagværk, eller at 'sætte en klokkestol på jorden'.

C.F. Hansen tegnede to skitser, som blev vedlagt 'Vorstellung an den König', men som ikke er bevaret. Eftersom det tyske kancelli anbefalede kongen at udføre byggeriet efter C.F. Hansens skitser, måtte Meyer bygge efter disse planer. Kirken fik altså fire vinduesakser, alle bygget i samme stil med rundbuer, som også blev indsat i fire ens blændarkader, uafhængige af rummets funktion bag ved vinduerne. På denne måde sikrede C.F. Hansen ydervæggens symmetri. Men funktionsrummernes vinduesåbninger blev egentlig alt for store.

I stedet for klokkearkaden fik kirken en tagrytter med fire halvrunde åbninger, et lille tag med gavle mod vest og øst samt et krucifiks på vest-

gavlen. Selv om de grundlæggende mål var de samme, havde kirkens nye langsider ikke længere meget tilfælles med den bygning, som Meyer havde tegnet. Således kan den ydre bygning tilskrives C.F. Hansen, selvom han ikke ændrede den østlige facade, for den var ganske, som han havde forestillet sig.

Kirkens indre

Kirkemyndighederne havde kun et enkelt kritikpunkt, hvad angik kirkens indre udformning, men det var til gengæld et alvorligt punkt: Den planlagte placering af prædikestolen ville fuldstændig dække for præsten og alteret, når de kirkelige handlinger var i gang. I første omgang havde Hansen denne kommentar: "Med hensyn til symmetrien er den placering, Bauinspector Meyer har valgt til prædikestolen, utvivlsomt den bedste, men i en så lille kirke kan det hælde, at det frie blik op til alteret brydes". Det skal bemærkes, at den bedste plads for prædikestolen efter C.F. Hansens opfattelse var en let forhøjet placering, midt foran menigheden, ligesom Meyer havde tænkt sig.

C.F. Hansen foreslog to alternative løsninger for Simonsberg, som her skal citeres efter 'Vorstellung an den König': "... den (prædikestolen) kan sættes enten i den fordybning, der findes over alteret, eller i sakristiets hjørne, som kirkekollegiet ønsker det, men af forskellige årsager er den første placering nok den nyttigste". Han gik åbenbart ud fra, at symmetrien ville kræve en placering af døbefonten modsat prædikestolen, sådan som de kirkelige myndigheder forestillede sig det.

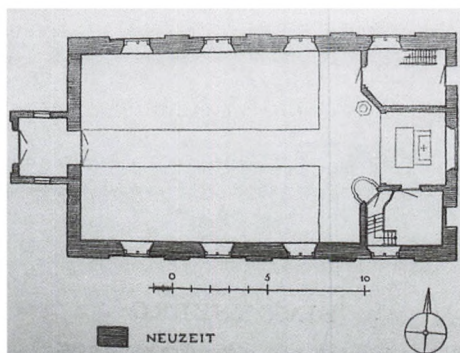
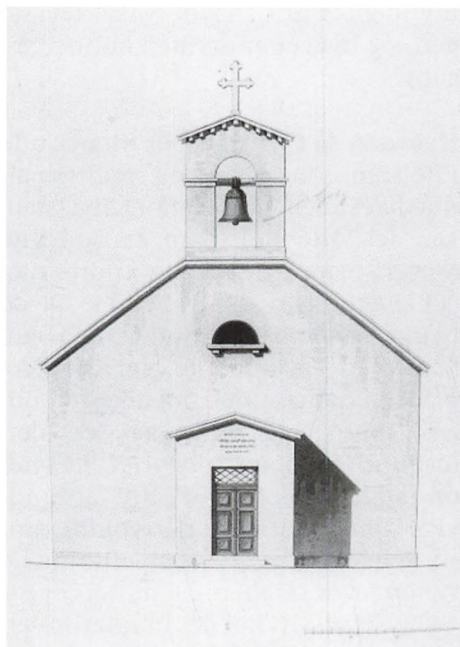
Kirkemyndighedens egen anbefa-

Wilhelm Friedrich Meyers tegning af kirken set fra vest. Tegningen findes i dag i Kirchenkreis-arkivet i Husum.

*Nederst:
Grundplan over Simonsberg kirke med de afskårne hjørner og angivelse af placeringen af henholdsvis døbefonten og prædikestolen*

ling til det tyske kancelli sidst i skrivelsen til kongen henviser til C.F. Hansens skitser. Her argumenterede man for en placering af prædikestolen "til den ene side, ved siden af sakristiet", selvom C.F. Hansen selv foretrak et andet sted. Som kancelliet udtrykte det, ville symmetrien lide noget, men denne blev "nogenlunde" genoprettet, hvis man stillede prædikestolen over for døbefonten.

Det er interessant, at Meyer ikke var indforstået med valget i sakristiets 'hjørne' eller 'side'. Han kritiserede C.F. Hansens forslag over for det tyske kancelli. I 'Vorstellung an den König' står der nemlig: "Bauinspector Meyer er også betænkelig med hensyn til flytningen af prædikestolen til en af siderne, for så vil man ikke kunne høre præsten lige godt i hele kirken". Kancelliet delte ikke denne bekymring, eftersom kirkens 'omfang' er så lille, men det foreslog til gengæld, at prædikestolen skulle anbringes højere, end C.F. Hansen planlagde. Endelig står der i 'Vorstellung', at kancelliet, med al mulig respekt, foreslog kongen: " ... om ikke det er muligt nu at opføre en ny kirke i Simonsberg menighed i Husum provsti efter de skitser, overbygmester, kon-

ferenceråd Hansen har udført, sådan at prædikestolen anbringes på den ene side ved siden af sakristiet på en sådan måde, at der tages hensyn til lydets retning, og at der opføres en klokkestol/arkade over hovedindgangen ved gavlen til anbringelse af klokkerne, sådan som overbygmesteren forestiller sig".

Kongen fulgte kancelliets anbefalinger og underskrev skrivelsen, så

myndighederne havde afsluttet sagen, og byggeriet dermed kunne gå i gang.

Hvordan så C.F. Hansens planer ud?

Eftersom døbefonten og frem for alt prædikestolen skulle stå et nyt sted, var det ikke nok bare at omtegne Meyers planer, der skulle ændres meget mere. Der, hvor Meyer havde tænkt sig en portbue, endda med buebånd ved begge ender, var der ikke plads til døbefont og prædikestol. Bueens åbning var for smal, og den løsning ville have forstyrret udsynet op mod alteret. Man måtte altså udvide åbningen, men det voldte vanskeligheder, for så ville siderummene være blevet smallere og mindre.

C.F. Hansen havde imidlertid en

nærmest genial idé til løsning af problemet med at skaffe plads til såvel prædikestol som døbefont, uden at siderummene blev væsentlig mindre: Han afskar siderummenes hjørner i retning af kirkeskibet, så der opstod en trekantet grundflade på begge sider, hvor de to vigtige stykker kirkeinventar skulle stå. En prædikestol over alteret havde han selv anbefalet. Som han skriver, havde udsynet op mod alteret og prædikestolen været helt uforstyrret. Han ville gerne have, at alter og prædikestol dannede en helhed. Så afskæringen af rummet er næsten den ideelle løsning. C.F. Hansen gav med denne løsning frit udsyn til alteret og tilføjede dermed rummet yderligere en rumlig effekt.

For Meyers planer havde afskærin-

Koret i Simonsberg kirke som det ser ud i dag med døbefonten til venstre og prædikestolen til højre. Efter en omfattende restaurering er resultatet med bl.a. de rette hjørner og de farvede glas i vinduet langt fra, som C.F. Hansen ønskede det.

Foto: Kim Furdal.

gen af hjørnerne dog vidtrækkende følger. De skråtskårne hjørner passer ikke længere til konceptet med portbygningfacaden med rundbuerne og kassettehvælvingen over alteret. Derfor havde C.F. Hansen opgivet dette formgivende element og trukket kirkeskibets loft ind i koret. Der ved opstod der en selvstændig rumdramatik. Afskæringen af siderne gav et blik ind i det smalle, høje og samtidig noget mørke kor, hvor det runde vindue udgør et selvstændigt motiv i den ene ende.

Trinene op til alteret var usædvanligt lave for at understrege arkitekturens dramaturgi. Det var i alt to, langt fra hinanden liggende, trin med kun en kvart stens højde, hvor det ene trin var placeret bag ved sidste stole-række (set fra indgangen), mens det andet var placeret på højde med bagenden af den skråtskårne væg ind til koret. Selve alteret stod imidlertid på en forhøjning, der var lige så høj som et almindeligt trappetrin.

For C.F. Hansen var enkelhed og arkitektonisk minimalisme sikkert det rigtige udtryk i en så enkel landsbykirke, som der her er tale om. Virkemidlerne er samtidig udtryk for hans egen forståelse af arkitektur.

Hvis man betragter udformningen af muråbningerne til vinduerne, ser man tydeligt C.F. Hansens konsekvente planlægning. Mens Meyer tegnede muråbningerne med trappeformet profil, holdt C.F. Hansen dem enkle med konisk forløb ud mod vinduet, bare indføjet i murværket. Vinduesåbningernes lodrette dele forbereder arkitektonisk set de skråtskårne hjørner, der er placeret ved siderummene, så der opstår en slags rytme i de skrå vægge hen mod alteret. Det

passer til rummets enkelhed, at det halvrunde østvindue også er 'skåret' ind i østvæggen med en kraftig vinduesåbning og ikke er anbragt i en blændarkade, sådan som Meyer med sin trang til arkitektonisk harmoni havde tænkt sig.

C.F. Hansens arkitektur er tilstræbt enkel, men det ville være forkert at betegne hans retning som primitiv eller simpel, tværtimod. Han leger med bygningen, med vinduernes rytme og skrå udskæringer og de forskellige lysforhold. På den måde inddrager han meget af det, der senere blev vigtigt for den moderne arkitektur.

Loftet er ganske enkelt uden nogen form for udsmykning. C.F. Hansen valgte her at vise tagbjælkerne i deres funktion uden at skjule dem bag et fladt loft, som det ellers var skik, og som Meyer havde tænkt sig.

Ved at inddrage rene geometriske og stereometriske, dvs. rumgeometriske former i samspil med velovervejede brug af byggematerialer, blev det guddommelige skaberprincip udtrykt i form af de evigt gyldige naturlove. De love, som man også kunne finde i den natur, der kunne ses ude gennem kirkens klare ruder. C.F. Hansen holdt meget af de grundlæggende, stereometriske former som kubus, halvkugle og cylinder, der kunne varieres på forskellige måder.

Den slags reduceret arkitektur fandt C.F. Hansen eksempler på inden for antikkens arkitektur og bygninger uden for den europæiske kultur. Her skal blot nævnes to eksempler: I R. Woods bog 'The Ruins of Palmyra otherwise Tedmor in the Dessert' udgivet i London 1753 ses på tavle LVI et tårn, der har slående lighed med nogle af C.F. Hansens bygningsvær-

ker. Det samme gælder søjlealléen fra Palmyra, der er afbildet hos Wood, og som kan være forbillede for Vor Frue kirke i Husum. En anden inspirationskilde for C.F. Hansen kunne være et kobberstik i Carsten Niebuhrs bog 'Rejsebeskrivelse fra Arabien' fra 1769: Stikket af Imamtemplet i Sana viser en arkitektur, der er helt begrænset til den rene, stereometriske form - et motiv, som blev overtaget af den såkaldte revolutionsarkitektur. C.F. Hansen kendte sandsynligvis såvel Woods som Niebuhrs værker.

Den afgørende fornyelse af kirkens interiør var utvivlsomt C.F. Hansens afskæring af siderummenes hjørner og de forandringer, det førte med sig. Disse afskæring findes ikke i C.F. Hansens øvrige kirkebygninger, så man kan komme i tvivl om, hvorvidt de stammer fra hans hånd. Man kender dog sådanne afskæring fra andre af hans bygningsværker. Forskellige skitser viser, at C.F. Hansen flere gange planlagde lignende rum med skråtskårne hjørner som f.eks. Christiansborg.

Der findes et kendt eksempel på C.F. Hansens afskårne hjørner, og her synes dette element at have været et arkitektonisk princip: Soldins Stiftelse på Skindergade 3 på hjørnet af Dyrkøb i København er et sådant eksempel. Både bygningens hjørner ud mod gaden, men også hjørnet ind mod pladsen er i C.F. Hansens udkast skråt afskåret. Da pladsen imidlertid er fuldt synlig fra gadehjørnet, fanger betragteren med et blik situationen med hjørnepartierne til såvel gaderne som ind mod gården og registrerer dermed de skrå hjørners skaberprincip.

Denne bygning var Hansen særlig stolt af. Han skriver et sted: "Vi roser

os deraf, ... at have givet en sådan bygning et tiltalende ydre, at have opnået dette, så vidt muligt, ved hjælp af gode proportioner og enkel stil".¹⁾ Med hensyn til Simonsbergkirkens interiør synes C.F. Hansens håndskrift altså at være sikker.

Udførelsen af prædikestol, alter og bænke synes ikke at være noget, han havde indflydelse på. Han kunne teoretisk have skitseret prædikestol og alter på sin tegning uden at have stået for selve formgivningen. Døbefontens udseende lå fast, for menigheden ville genbruge den gamle døbefont.

På to punkter kan man fastslå, at C.F. Hansens plan ikke blev fulgt, eller man kan være næsten sikker på det. Det ene punkt var døren til venstre for døbefonten, det andet prædikestolens højde. Man kan se dette på gamle billeder, men også i bogen om Husums fredede bygninger, hvor kirkens grundrids er vist.²⁾ Her ses en dør ved siden af døbefonten, der fører fra kirkerummet ind i sakristiet. Denne dør mangler på den anden side. Dette forstyrrer symmetrien af kirkesalens indre facade, noget som C.F. Hansen sikkert har betegnet som 'forkasteligt'. Det ville have passet dårligt, hvis C.F. Hansen havde tænkt sig at anbringe en dør på netop dette sted. Muligvis har det været menighedens ønske at have en ekstra dør ind i kirkerummet.

Det andet er prædikestolens højde. Hvis man går ud fra, at C.F. Hansen i sit udkast tilstræbte så meget symmetri som muligt, og han måtte gå ud fra, at døbefonten var temmelig lav, så måtte prædikestolen i det modsatte hjørne heller ikke være for høj. Det optimale for C.F. Hansen var at sætte

Prædikestolen over alteret i Vor Frue Kirke i Husum med det halvrunde vindue henover. Sådan ønskede C.F. Hansen også prædikestolen placeret i Simonsberg kirke, hvis ikke de mindre fysiske dimensioner havde gjorde det umuligt.

en ret lavtstående prædikestol foran menigheden, så også i dette udkast kan vi regne med en ret lavt anbragt prædikestol, selvom den skulle stå i den ene side af det ikke så store kirkerum.

Meyer havde sin tvivl, hvorvidt præsten kunne høres i hele kirken. Den kommer til udtryk i 'Vorstellung an den König'. Det tyske kancelli tog dette argument til sig, sandsynligvis uden først at have rådført sig med C.F. Hansen, og foreslog kongen at godkende C.F. Hansens udkast, som det forelå. Kancelliet anførte imidlertid, at man skulle anbringe prædikestolen på en sådan måde, at præsten kunne høres tydeligt. Det kunne kun betyde, at den skulle anbringes højere, end C.F. Hansen havde planlagt. Når kancelliet kom med denne anbefaling, gik det altså imod C.F. Hansens eget ønske.

C.F. Hansens udkast blev fulgt med disse to undtagelser: En dør til højre for døbefonten og en højere placering af prædikestolen ved den højre, afskårne væg. Disse udkast giver altså et ganske andet indtryk af rummet, end Meyers skitser ville have givet. Hvis man sammenligner de gamle fo-

Foto: Kim Furdal.

tografier med Meyers tegninger, kan man med rette postulere, at kirken i Simonsberg er et af Christian Frederik Hansens egne værker, både hvad angik det ydre og det indre.

Kirkens senere udvikling

I dag ser kirken i Simonsberg desværre ikke længere ud, som C.F. Hansen havde skitseret. Det er især kirkerummets østdel, alterrummets indretning og funktionsrummene, der siden har undergået forandringer. Kirkens ydre er delvist blevet ombygget. Det drejer sig primært om tårnets bjælkekonstruktioner, der for størstedelens vedkommende stadig findes under det kobbertag, der ligger i dag. Kirkens indre har undergået meget omfattende forandringer: I 1960'erne ændrede man rummets udseende

*Soldins Stiftelse fotograferet fra Skindergade med Vor Frue kirke til højre.
De afskårne hjørner giver et visuelt indtryk af såvel Vor Frue kirke som Skindergade.*

omkring alteret, så det helt mistede sin hidtidige virkning.

De ellers så gennemtænkte afskråede vægge fra kirkeskib til alterrum blev 'reetableret' tilbage til at være retvinklede, gulvet blev forhøjet, og man satte et nyt alter op med en avanceret rød marmorplade. Døbefonten fik ligeledes en ny placering foran væggen ud mod det nordlige siderum, mens døren blev fjernet og døråbningen muret til. Prædikestolen fik en ny placering på modsatte side. Selve farvevirkningen i rummet lavede man også om på. Østvinduet, der havde været stråleformet opdelt med klare vinduesruder, blev nu erstattet af farvet glas i abstrakte mønstre, hvis

lysindfald i dag dominerer kirkens indre. Desuden er vinduet nu indfattet i en halvrund blændarkade.

I dag kan det være svært at forstå, at man udviste så lidt respekt for den oprindelige arkitektur. Men indtil anden halvdel af det 20. århundrede betragtede man det 19. århundredes arkitektur med ringe interesse. Dette gjaldt ikke mindst kunst og arkitektur fra anden halvdel af det 19. århundrede. I løbet af det 20. århundredes første halvdel har man dog ændret opfattelse af C.F. Hansens værker.

Ny vurdering af kirken

Eftersom kirken i Simonsberg blev betragtet som Meyers værk, havde

både arkitekter og fredningsmyndigheder ingen problemer med at ændre bygningen. Muligvis er Simonsberg et noget andet tilfælde, idet man kendte Meyers planer, men ikke de københavnske kilder ('Vorstellung an den König'). Derfor vidste man måske heller ikke præcist, hvilke ændringer der var foretaget ved C.F. Hansens oprindelige udkast. To ting i Meyers udkast blev i hvert fald omsat til praksis, da man i 1960'erne gik i gang med at renovere kirken: Det var blændarkaden ved det østre vindue og de retvinklede hjørner. Det er muligt, at man troede, at disse detaljer oprindeligt havde set sådan ud og senere var blevet ændret. Man ville så i 1960'erne tilnærme sig Hansens udkast, hvilket mislykkedes grundigt.

Man var altså ved at genopdage det 19. århundredes bygningskunst og dermed også C.F. Hansens værker i Slesvig-Holsten og Hamborg. Dermed blev det også interessant at beskæftige sig med kirken i Simonsberg. Fredningsmyndighederne blev også interesseret i kirken, så i 2007 undersøgte en arkitekt kirkebygningen og kom med et udkast til en retablering af bygningen (Arkitektkontoret Stölken og Schmidt, Hamborg). Udkastet viser, at en retablering af kirkens oprindelige indretning vil være både mulig og ønskværdig. Man kan håbe, at det vil lykkes at finde økonomiske midler til at gennemføre projektet, i det mindste en retablering af kirkens indre, så man på den måde kunne 'genvinde' et af Hansens værker. ■

Litteratur

Hakon Lund og Anne Lise Thygesen: 'C.F. Hansen', bind 2. København 1995, tysk udgave München 1999.
 Ernst Saueremann: 'Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, Kreis Husum'. Berlin 1939. (Bearbejdet af Heinrich Brauer, Wolfgang Scheffler og Hans Weber).
 Hartwig Beseler: 'Kunst-Topographie Schleswig-Holstein'. Neumünster 1969.
 Gerhard Wietek (udg.): 'C.F. Hansen, 1756-1845, und seine Bauten in Schleswig-Holstein'. Neumünster 1982, side 141.
 Thomas Scheck: 'Denkmalpflege und Diktatur'. Berlin 1995 (om det 20. århundredes omgang med det 19. århundredes arkitektur i Tyskland).

Noter

- 1) C.F. Hansen, bd. II, side 506.
- 2) 'Kunstdenkmälern des Kreises Husum', Berlin 1939

Kilder

Rigsarkivet, København:
 Arkiv 274 TKIA 1828 C 9-152, nr. 90.
 Landesamt für Denkmalpflege, Kiel:
 Dokumentation af kirken i Simonsberg.
 Husum-Bredstedt provsti:
 Simonsberg menighed nr. 83.

Set og sket i Grænselandet

Grænselandskronik

Af H. E. Sørensen

Det sønderjyske sygehusvæsen har udviklet sig til sagen, der ikke vil dø. Om denne og andre sager i avisernes søgelys kan man læse i H.E. Sørensen grænselandskronik.

Sygehuse

Regeringens ekspertudvalg sagde i november om regionens sygehuspla-

ner, at "en udbygning af Aabenraa Sygehus vil sikre et større befolkningsunderlag og have en bedre forudsætning for at kunne opretholde en faglig bæredygtighed end det oprindeligt indsendte projekt om nybyggeri i Gråsten", men tilføjede: "Projektet og den samlede løsning for hele Sønderjylland, inkl. beslutnin-

Foto: Flensborg Avis

Toppen i SSF må erkende, at de ikke fik flertal blandt foreningens delegerede for de nye og omstridte vedtægter.

gen om at videreføre Sønderborg, bør overvejes nærmere". Dette indebar bl.a., at mens der allerede blev afsat penge til nybyggeri i Odense og udbygning i Kolding i 2009, blev bevillingen til Aabenraa Sygehus udskudt til 2010.

Regionsformand Carl Holst kaldte det en "festdag" og sagde: "De roser den sønderjyske plan", hvilket viser, at "(regions)rådet tog den rigtige beslutning med akutsygehus i Aabenraa". Han tilføjede: "Det ligger mig på sinde at få gennemført planen for både Aabenraa og Sønderborg". Rådets socialdemokratiske førstemand Poul Erik Svendsen kommenterede tørt: "Det er klart, at Holst siger det, for det har han indgået forlig med mig om". Selv den konservative Kent Kirk, der ellers har været udmanøvreret i slaget om sygehusene, erklærede sig tilfreds, men det var vist mest med, at der ikke var penge til Aabenraa i første omgang. Planen om et akutsygehus i Sønderborg skulle frem igen, mente han. "Men vi er langt og får et bedre sygehusvæsen, når det er gennemført".

Også de to forkæmpere for Aabenraamodelen, folketingsmand Peter Christensen (V) og borgmester Tove Larsen (S), var tilfredse. "At udvalget skubber bevillingerne til 2010, kan jeg egentlig godt forstå", sagde Tove Larsen. "Det er jo ikke længe siden, regionsrådet traf beslutningen. Jeg ser intet, der forhindrer, at byggeriet går i gang som planlagt - i første omgang med regionens egne penge".

Peter Christensen gav socialdemokraterne skylden for, at der ikke også var en bevilling hæftet på godkendelsen. Det "skyldes ene og alene den langstrakte farce omkring placering-

gen, som Poul Erik Svendsen og socialdemokraterne har ansvaret for", sagde han. Men den købte Tove Larsen ikke. "Sådan er politik. Ting tager tid, og det kan godt være besværligt. Nu skal vi videre uden at skyde på hinanden", sagde hun forsonligt (JV, 28/11).

Trafikplaner

Regeringens nye trafikplan indeholdt ikke meget om Sønderjylland. "Frem til år 2020 tilgodeser trafikplanen slet ikke Danmarks vigtigste transportkorridor gennem Sønderjylland, hverken på bane eller landtransport", sagde formanden for International Transport Danmark (ITD), direktør Mogens Therkelsen, Padborg, som samtidig erklærede, at han absolut "ikke kunne være tilfreds med regeringens udspil". Heller ikke folketingsmedlem Benny Engelbrecht (S) fra Sønderborg var tilfreds. Der var "stort set ikke afsat en krone" til Sønderjylland, sagde han, og det vil "gøre det svært for vor landsdel".

Carl Holst savnede især en udbygning af jernbanen til dobbeltspor på hele strækningen fra Kolding til grænsen, men glædede sig over, at motorvejen på Fyn og Vejlefyordbroen bliver udbygget, hvilket vil være til gavn for hele regionen, ligesom der er afsat penge til den nye motorvej mellem Kliplev og Sønderborg (F.A., 10/12).

Redaktør Poul-Erik Thomsen fandt i en leder med overskriften 'Det store togrøveri' (JV, 9/12), at det var "skræmmende at se, at et sønderjysk dobbeltspor, der er en betingelse for en hurtigere og hyppigere forbindelse til og fra Sønderborg og til det nordtyske område og det øvrige Eu-

ropa, forbliver i en syltekrukke". Konklusionen måtte blive, at "den dronninglige danske regering ... sætter stemplet ... udkantsområde" på Sønderjylland. "Derfor kommer de lokale folketingsmedlemmer nu på overarbejde. Endda op ad bakke", sluttede han.

Kompetencestridigheder

Sydslesvigsk Forenings (SSF) bestyrelse foreslog i efteråret nye vedtægter, hvori der stod vedrørende foreningens formål og opgaver: "Varetagelse og koordinering af det danske mindretals almene kultur- og mindretalspolitiske interesser". Det betød, mente mange, at SSF reelt ville markere sig som hovedforeningen for de danske syd for grænsen, som alle andre

foreninger på et eller andet plan var underordnet.

Det fik ikke mindst den gamle kæmpe Karl Otto Meyer, der har været formand for både SSF og SSV og de danskes repræsentant i landdagen i Kiel i 25 år, op af stolen. "SSF står for det kulturelle arbejde. SSV varetager det politiske arbejde. Det sker i samarbejde med alle vore organisationer og institutioner. ... Vi bør have klare forhold. ... Uklare bestemmelser fører kun til, at tyske politikere kan udnytte dem til at spille vore organisationer ud imod hinanden. Det finder de meget hurtigt ud af". Han sluttede: "Der er al mulig grund til, at vi alle i fællesskab overvejer vor situation og finder frem til et fornuftigt samarbejde med klare opgavefordelinger og

Den såkaldte holstenske lade i Gram fra 1671 skal omdannes til messe- og konferencecenter med plads til 700 mennesker. Laden tilhøre Gram gods.

Foto: Museum Sønderjylland - Naturhistorie og Palæontologi.

klare kompetencer" (Fl.A., 9/10).

Formanden for SSF, højskoleforstander Dieter Paul Küssner, Jaruplund, mente dog, at den nævnte ændring "sagtens kunne forenes med det uformelle samarbejde i Samrådet, hvor aftalen klart tager udgangspunkt i, at hver tilsluttet forening og organisation har den endelige beslutningsmyndighed" (Fl.A., 9/10).

På SSF's landsmøde i Husum samme dag sagde Karl Otto Meyer klart fra over for forslaget: "Ændringen vil skabe splid mellem Sydslesvigsk Forening og Sydslesvigsk Vælgerforening og de andre organisationer. Derfor vil jeg bede om, at forslaget bliver trukket tilbage. Det her gælder mindretallets fremtid".

Da debatten viste, at der var stærk opbakning bag Meyer, stillede Küssner på forretningsudvalgets vegne et ændringsforslag, så man tilføjede ordene "i samarbejde med relevante foreninger og mindretallets partipolitiske repræsentation". Alligevel viste afstemningen efter en heftig debat, at der af 140 stemmer kun var 71 for forslaget, og da vedtægtsændringer kræver to tredjedele flertal (94 stemmer), var forslaget faldet.

Küssner var naturligvis ærgerlig over udfaldet, men mente, at "det sidste ord er ikke sagt" i den sag, ligesom han håbede på et fremadrettet samarbejde i Samrådet. Det samme gjorde Samrådets formand Peter Lynggaard Jacobsen, som ikke begræd afstemningsresultatet. Også SSV's Flemming Meyer så frem til "et fornuftigt samarbejde" (Fl.A., 10/11).

Nogle dage senere skrev fhv. kirkeminister Torben Rechendorff, der både har været medlem af Seksmandsudvalget og formand for Græn-

seforeningen, at det kun kunne skade, når de danske foreninger og organisationer syd for grænsen ikke kunne enes. Derfor "vil jeg sige (til formændene for de forskellige foreninger), at nu bliver I nødt til at sætte jer ned - bag absolut lukkede døre - og finde frem til et oplæg om, hvordan mindretallets organisationer kan etablere et fornuftigt, robust og velafvejet samarbejde". For "dybest set handler det om to ting: For det første, at ikke alt for mange ressourcer anvendes til opslidende diskussioner, som til sidst fører til, at ingen mere orker at have med arbejdet at gøre, og for det andet, at iagttagere udefra ryster opgivende på hovedet" (Fl.A., 15/11).

Nej til æresborgerskab

Umiddelbart før jul foreslog tre partier i landdagen i Kiel, at Karl Otto Meyer fik tildelt titlen som æresborger i landet Slesvig-Holsten. Det er tidligere kun overgået ganske få personer som fhv. forbundskansler Helmut Schmidt, fhv. udenrigsminister Gerhard Stoltenberg og forfatteren Siegfried Lenz.

"Karl Otto Meyer har på mange måder gjort sig fortjent i demokratiet i Slesvig-Holsten. Lige fra hans modige indsats imod nationalsocialisterne til hans ufortrødne engagement for det danske mindretal har han ydet en stor indsats for vort samfund", hed det i begrundelsen.

Alligevel sagde Meyer nej tak til "den fornemme hæder, som mange andre ville være gået til fods til Kiel for at tage imod", som Flensborg Avis skrev.

Det gjorde han af tre grunde. Først og fremmest fordi det danske mindretal endnu ikke har opnået ligebe-

rettigelse, "så jeg ville ikke kunne se mine børnebørn og oldebørn i øjnene, hvis jeg tog imod denne hæder", sagde han. For det andet havde han arbejdet for mindretallet og mindre for Slesvig-Holsten og Tyskland, og desuden havde begivenhederne efter sidste landdagsvalg vist, at i hvert fald CDU ikke regnede SSV's mandater i landdagen for fuldgyldige.

Forslagsstillerne beklagede naturligvis Meyers beslutning, mens andre udtrykte respekt for hans afslag. "Der findes endnu ærlige og retlinede politikere. Karl Otto Meyer er en af dem", skrev Flensburger Tageblatt. SSV's pressemedarbejder, Lars Erik Bethge, sagde, at der var ingen tvivl om, at Meyer havde fortjent den "enorme hæder som æresborger", men at det var hans personlige afgørelse at sige nej (Fl.A., 20/12).

Redaktør Poul-Erik Thomsen beklagede Meyers beslutning: "For det første, fordi han fortjener titlen. For det andet, fordi den også ville være en anerkendelse af hele det danske mindretal". Selv om han fandt nej et sympatisk, var det forkert, mente Thomsen (JV, 23/12).

Sproglig ligeberettigelse

Et forslag til ændring af den tyske grundlov har vakt en noget overraskende debat syd for grænsen. Det store borgerlige parti CDU vedtog på sit landsmøde i Stuttgart at indføre sætningen "Forbundsrepublikkens sprog er tysk" i grundlovens artikel 22.

Det fik SSV's landdagsmedlem Anke Spoorendonk til at fremsætte en bombastisk protest. "En sådan beslutning er en anakronisme i det 21. århundredes Europa", tordnede hun. "På den måde ignorerer Tysklands

største parti, at der findes borgere i Forbundsrepublikken, der helt lovligt har et andet sprog. ... CDU's beslutning modsiger det Europæiske Charter for Regional- og Mindretalssprog og Konventionen om Beskyttelse af Nationale Mindretal, der begge er ratificerede af Forbundsrepublikken. Forslaget er en lussing til de fire anerkendte mindretal i Tyskland". Det vil sige danskere, frisere, sorbere og sinti ('sigøjnere') (Fl.A., 3/12).

Det er måske at svinge sig lidt højt. De nationale mindretal har i henhold til de nævnte traktater fuld ret til at anvende deres egne sprog. Det er der ingen, heller ikke CDU, der vil anfægte. Men de har ikke krav på, at andre behersker dem. Det er vist for meget forlangt, at mindretallene skal kunne bruge deres egne sprog overalt i landet. Hvad ville man mon sige i München eller Berlin, hvis fru Spoorendonk krævede, at forretninger, lægehuse, retsvæsen og kommunekontorer skulle stå til rådighed for hende på dansk? Det kan måske være rimeligt i Harreslev og Flensborg og andre byer langs grænsen, men næppe ret mange andre steder.

Det var derfor fuldt forståeligt, at CDU-forbundsmedlemmet Wolfgang Börnsen fra Angel manede til besindighed.

Mindretalssprogene har deres fulde rettigheder i henhold til tysk og EU-lovgivning, skrev han. Det samme gælder i øvrigt 60 andre mindretalssprog i Europa, ligesom ikke mindre end 17 EU-lande nævner nationalsproget i deres grundlov. Det, det i virkeligheden drejede sig om, fortsatte Börnsen, var, at "flertalssproget nu får den samme lovfæstede status, som mindretalssprogene for længst

har opnået". Eller sagt på en anden måde: At tysk ligestilles i Tyskland med dansk, frisisk, sorbisk og sinti! (Fl.A., 9/12).

Ikke alt behøver naturligvis at stå i grundloven, som kansler Angela Merkel, der i øvrigt gik imod forslaget på landsmødet, har sagt det. Men hvem kan det fornærme, at den tyske grundlov fastslår, at landets sprog er tysk? Det er da lige så indlysende, som at sproget i Danmark er dansk. Det forhindrer ikke grønlændere, færingere og hjemmetyskere i at bruge deres eget sprog - ligesom indvandrerne naturligvis kan tale tyrkisk, arabisk eller polsk med hinanden. Men landets sprog er dansk. Det kan ikke anfægtes.

DAGBOG

2. oktober: Skærbæk Eksportstalde sættes til salg. De bliver få dage senere købt af lokale svineeksportører (JV).

4. oktober: Bestsellerkoncernen beslutter sig for at købe den omstridte grund ved motorvejen vest for Haderslev (No.).

Fhv. amts- og byrådsmedlem Arne Buhrkal, Øster Lindet, dør (JV, JP).

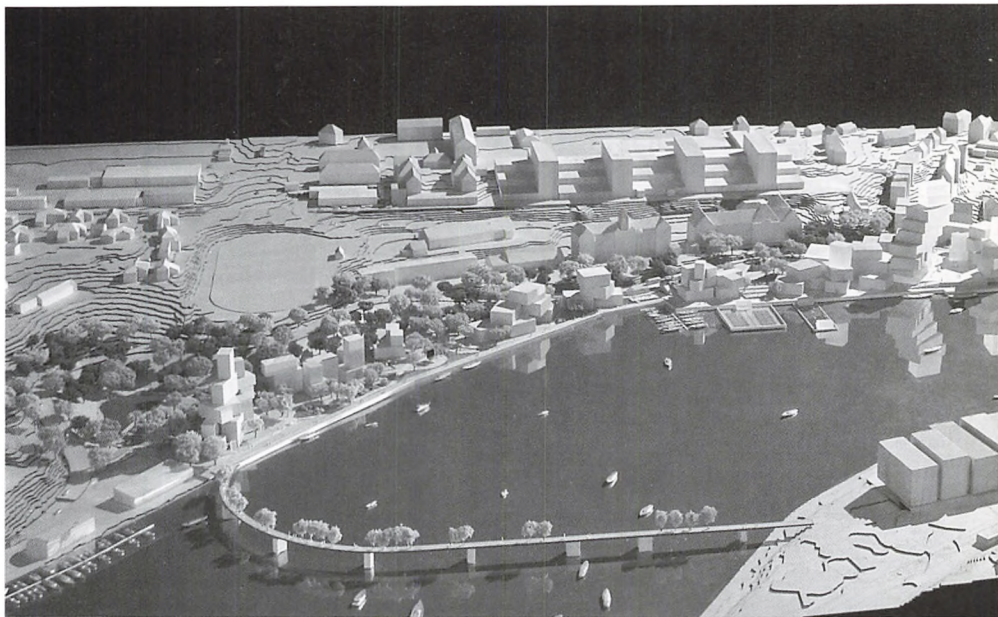
6. oktober: En tysk religiøs sekt ønsker at overnatte på stranden på Rønmø for ved bønner at holde tidevandet tilbage. Trods politiets advarsler lader de deres biler stå, så de ødelægges af sand og saltvand (No., Skærbæk Avis).

10. oktober: En fornyet aktion for

Aabenraa skal nu også have et højhus. Sjælsø gruppen kunne i slutningen af oktober fremlægge sine planer for det nye 'Opnør Center' i ti etager, der skal være byens nye vartegn. Her ses en fotomontage, hvor man lige kan ane museet på H.P. Hanssens Gade.

Foto: Der Nordschleswiger.

Der planlægges også i Sønderborg med et helt andet internationalt perspektiv. Den 1. november fremlagde den internationale kendte arkitekt Frank Gehry sin masterplan for havnefronten i Sønderborg med bl.a. et hotel i 18 etager, biograf, kulturhuse og erhvervsbyggeri.

“nogle fugle, der er så sjældne, at de måske slet ikke findes”, skaber igen uro om igangsættelsen af motorvejsbyggeriet mellem Kliplev og Sønderborg (JV).

15. oktober: Den danske skole i Harreslev bliver heldagsskole (Fl.A.).

17. oktober: Folketingsmedlem Bente Dahl (R), Løgumkloster, blev i juli medlem af Seksmandsudvalget, da Jørgen Poulsen blev det tiende medlem af den radikale folketingsgruppe. Selv om partiet igen kommer ned på ni mandater efter Simon Emil Ammitzbølls udmeldelse, forbliver Bente Dahl i udvalget. “Det er ulogisk, men egentlig sympatisk”, siger Dansk Folkepartis Søren Krarup.

21. oktober: Gram Gods får et millionbeløb fra Realdania Fonden til restau-

tering og ombygning af laden fra 1661 (JV, No.).

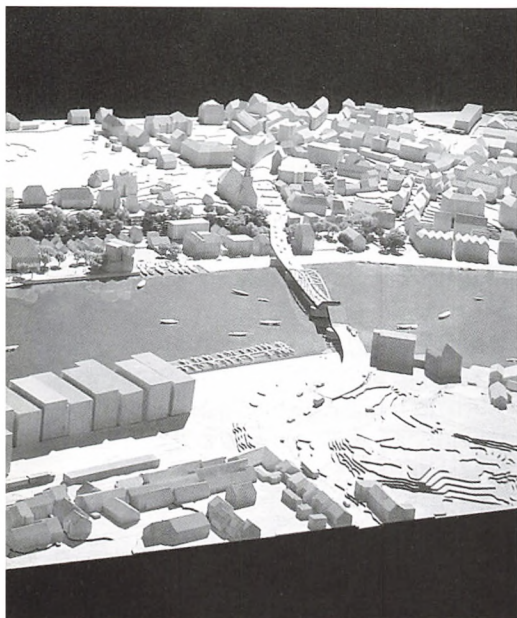
23. oktober: TV-Syd fejrer 25-års-jubilæum (No.).

Danmarks største biogasanlæg planlægges mellem Vojens og Toftlund (JV).

25. oktober: Folketingsmedlemmerne Ellen Trane Nørby (Sønderborg) og Peter Christensen (Aabenraa), begge Venstre, melder sig som borgmestercandidater til byrådsvalget til efteråret (No.).

28. oktober: Tennistræner Jens Anker Andersen, Gentofte, der stammer fra Toftlund, bliver verdensmester i tennis for seniorer (40-45 år) i Antalya i Tyrkiet (JV).

29. oktober: I Aabenraa planlægges opførelsen af byens første højhus - Opnør

Centret med ti etager (No., JV).

31. oktober: Historikeren Gerret Liebing Schlaber fra Studiefællesskabet på Dansk Centralbibliotek i Flensborg modtager Selskabet for Slesvig-Holstens Histories pris (No.).

1. november: Den fredede Ansgarkirke i Flensborg har 40-års jubilæum (Fl.A.).

Den norskfødte Per Gildberg vælges til formand for Skoleforeningen for Sydslesvig (Fl.A.).

Den verdensberømte arkitekt Frank Gehrys plan for havnefronten i Sønderborg offentliggøres. For ikke arkitekturkyndige ligner modellen nærmest en dyngede løst stablede cigarkasser (JV).

Kunstnerhuset i Skærbæk indvies (JV, No.).

2. november: A.P. Møllerfondens gave på 20 mio. kr. til sikring af det gamle

Direktør Hans Michael Jebsen var hovedtaler på Deutscher Tag i Tinglev, hvor forsamlingen tog afsked med den afgangende generalsekretær Peter Iver Johannsen.

Foto: Karin Riggelsen. Der Nordschleswiger.

miljø i Ballum vækker bekymring hos de potentielle modtagere, da man frygter en meget stram lokalplan (JV).

3. november: Hovedtaler på Deutscher Tag i Tinglev er direktør Hans Michael Jebsen fra Hongkong. Mødet former sig i øvrigt som en hyldest til den afgående generalsekretær Peter Iver Johannsen (No.).

4. november: 2. bind af Karin Johannsen-Bojsens erindringer 'Sydslesvigkvinde' præsenteres på Jaruplund Højskole (Fl.A.).

8. november: Danish Crown slagteriet i Skærbæk fyrer 50 medarbejdere (JV).

11. november: Hoffet meddeler, at prins Joachim og prinsesse Marie (Schackenborg) venter barn til maj (alle medier).

Årets Æ Rummelpot præsenteres i Aabenraa (No., JV, Fl.A.).

18. november: Elmegård Mejeri ved Sommersted vinder guld for sine oste på Landsmejeriudstillingen i Herning (JV).

Danfoss, Flensborg, fyrer 165 medarbejdere (JV).

19. november: Ægteparret Marie og Niels Stamp, Skærbæk, modtager Arne Rosenkjærs Legat for deres indsats for idrætslivet i Skærbæk (JV).

20. november: Næstformand i Sydslesvigsk Forening 1975-86, fhv. skoleleder Gerhard Ernst, Flensborg, dør 77 år.

21. november: Museum Sønderjylland, Kunstmuseet i Tønder, modtager ti malerier af Per Kirkeby som gave fra Ny Carlsbergfonden (JV).

Skulpturparken ved herregården Gyldensteen på Fyn flyttes til Augustenborg Slotspark (JV).

Den nye "Sønderjyllands Historie" præsenteres på Sønderborg Slot (JV, No., Fl.A.).

Øster Lindet Rejser, som gik konkurs i september, opgiver at komme i gang igen (JV).

Tønder Kommune sætter de tidligere rådhus i Bredebro og Højer til salg (JV).

25. november: Regionsrådet beslutter at lukke flere busruter i Sønderjylland på grund af for få passagerer (JV).

27. november: Forlaget Pressto i Sønderborg (Bjarke Larsen) udgiver amerikaneren Sherry Jones' kontroversielle roman "Medinas juvel" om Muhammeds yndlingshustru (JV, JP).

2. december: Chefredaktør Siegfried Matlok, Der Nordschleswiger, modtager Den Danske Publicistklubs pris. Det er første gang, udmærkelsen går til en journalist, der skriver på tysk i Danmark. Matlok siger, at han opfatter det som en anerkendelse til alle avisens medarbejdere (No.).

3. december: Tønder Kommune beslutter at støtte et initiativ til at få Løgumkloster og to tyske klostre optaget på listen over verdenskulturarv (JV, No.). Samtidig foreslår Peter Dragsbo og Inge Adriansen, Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot, at samme status tildeles hertugslottene omkring Flensborg Fjord - Sønderborg, Augustenborg, Nordborg, Gråsten og Glücksborg (Fl.A.).

4. december: Tønders borgmester Vagn Therkel Petersen sygemeldes efter rygter om alkoholproblemer, hvilket han selv afviser (JV).

9. december: Rømø Golf og Wellness går konkurs med en gæld på 400 mio. kr. (JV).

10. december: Tegneren Franz Füchsel, Nyborg (født i Skærbæk), modtager æresrummelpotten (No., JV, Fl.A.).

11. december: Ravsted kåres som årets landsby i Aabenraa Kommune (JV).

Foto: Kim Furdal.

Den 18. december kom der lys på Duborg-Skolen i Flensburg, så skolen nu står markant på Duborg Banke.

16. december: Rømø Havn fremlægger fremtidsplaner til 196 mio. kr. om bl.a. at blive forsyningshavn for vindmøller i Nordsøen. Anlægget påregnes at give 150 arbejdspladser (JV, No.). Naturfredningsforeningens Tønderafdeling bebuder en kraftig protest, da man mener, planerne er i strid med ideen om Vadehavet som nationalpark (JV, 17/12).

22. december: Slesvig-Flensborg amt afviser at ligestille danske og tyske skolebørn med hensyn til skolekørsel, men bevilger i stedet 550.000 euro til Skoleforeningens transport af danske skoleelever (Fl.A.).

27. december: Den slesvig-holstenske justitsminister Uwe Döring siger i et

svar til landdagsmand Lars Harms (SSV), at det er "principielt muligt" at gøre frisisk til et anerkendt sprog ved domstolene (Fl.A.). ■

Forkortelser

Fl.A.: Flensborg Avis

JP: Jyllands-Posten

JV: JydskeVestkysten

No.: Der Nordschleswiger

Stadsmusikanter i hertugdømmerne

Mirko Soll: *'Verrechtlichte Musik: Die Stadtmusikanten der Herzogtümer Schleswig und Holstein. Eine Untersuchung aufgrund archivalischer Quellen'*. Kieler Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte nr. 5. Waxmann Verlag, Münster 2006. 491 sider, ill. Pris: 29,80 Euro - ca. 225 kr.

Mirko Solls doktordisputats omhandler stadsmusikanternes vilkår i hertugdømmerne i en periode på knap 300 år, fra begrebet opstår i 1500-tallet, til systemet bliver afskaffet i midten af 1800-tallet. Ønsket har været at undersøge stadsmusikantvæsenets betydning, ikke bare i forbindelse med musikkultur, men også i forbindelse med hverdagslivet i det hele taget, hvor musikken jo var en del af alle menneskers liv fra morgen til aften og fra vugge til grav. Stadsmusikanterne skulle dække både borgernes og myndighedernes musikbehov, musik til bryllupper og fester, tårnmusik og repræsentativ musik til brug på rådhuset. Soll ser en reminiscens af fortidens tårnmusik i den musik, der ofte leveres af lokale messingblæserensembler i forbindelse med vor tids julemarkeder.

Forfatterens ærinde er at beskrive, hvordan stadsmusikantvæsenet i enevældens tid satte vilkårene for musikerne og musikken i system, men samtidig begrænsede det udfoldelsesmulighederne pga. de meget stramme privilegier, som både var til stor irritation for musikerne og for borgerne. Det var myndighederne, der i kraft af musikanprivilegierne bestemte musikken og hvor, hvornår og af hvem, den skulle udføres. Musikerne blev afhængige af magtens ønsker og forgodtbefindende. I 300 år stod stadsmusikanterne derfor i et spændingsfelt mellem myndigheder og befolkning. Med oplysningstidens ændrede syn på myndighedernes magt og ønsket om større indflydelse for borgerne opløstes privilegiesystemet på alle samfundets områder og dermed også stadsmusikanter og andre musikers eneret på musik. Liberaliseringen betød, at alle, der havde lyst og evner, kunne nedsætte sig som musikere.

Bogen bygger på hidtil ikke offentliggjorte arkivalier, især fra købstædernes arkiver i hertugdømmerne. Ved beskrivelsen af stadsmusikanternes forhold i de sønderjyske købstæder har Mirko Soll benyttet byarkiver fra Landsarkivet for Sønderjylland; men han gør opmærksom på, at han ikke har haft ressourcer til at inddrage Rigsarkivets arkivalier, hvor der givetvis gemmer sig adskilligt mere om forholdene i Sønderjylland. På dansk side har der været mest materiale om stadsmusikantvilkår i Tønder, som derfor er godt belyst i bogen. Bagest i bogen er der dels en kronologisk fortegnelse over stadsmusikanter i de undersøgte byer, her optræder bl.a. Tønders stadsmusikanter, dels er der et alfabetisk register over alle nævnte musikere, hvor også musikere fra de øvrige sønderjyske købstæder er medtaget.

Hvis man interesserer sig for sønderjysk musikhistorie, er bogen kærkommen, idet Jens Henrik Koudals bog om stadsmusikantvæsenet i Danmark, 'For borgere og bønder' (2000), koncentrerer sig om kongeriget og kun i meget begrænset omfang omtaler sønderjyske forhold. En mere tilbunds gående behandling af stadsmusikantforholdene i de sønderjyske købstæder vil dog kræve en undersøgelse af arkivalierne på Rigsarkivet.

edj

En industrihistorie i Vestslesvig

Thomas Steensen m.fl.: *'Wisby-Danisco 100 Jahre Industriegeschichte'*. Udgivet af Danisco Deutschland GmbH. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft 2007. 108 sider, ill. Pris: 14,95 Euro - ca. 115 kr.

Det hele begyndte på Visby Andelsmejeri i Vestslesvig. Her grundlagde mejeristen Eduard Busch i 1907 et laboratorium for mælkeprodukter. Han var gift med mejersken Laura Margrethe Møller, der stammede fra Fyn og var uddannet fra mejeriskolen i Dalum. Sammen udviklede de en meget moderne produktion af mælkesyre bakteriekulturer, solgt som produktet 'Probat'.

Gennem hårdt arbejde, nytænkning og specialisering skabte de en nicheproduktion i Vestslesvig med levering til egnens mejerier. Markedet udvidedes hurtigt. Pga. produkternes karakter var hurtig levering en forudsætning, her var jernbanerne den helt rigtige transportform, fra Visby Station til hele Nordtyskland! 1912 flyttede firmaet til større forhold i Tønder (Markgade 2 og Strucks Allé 32), men navnet Visby blev fastholdt i titlen Mælkeri-Laboratoriet 'Visby'. Den nye landegrænse 1920 skilte laboratoriet fra dets kunder i Tyskland. Man åbnede derfor kontor i Niebüll, men fastholdt produktionen (og ejerens danske sindelag) i Tønder. I løbet af 1920'erne udvidedes produktionen med nye produkter til mejerisektoren, redskaber, nye kulturer, f.eks. til hvidskimmeloste, og fra omkring 1930 også yoghurtkulturer. Anden Verdenskrig var hård ved firmaet. I løbet af 1950'erne flyttedes produktionen til Niebüll. På dette tidspunkt var 3. generation af familien, Gert Busch Johannsen, direktør. I perioden 1960-2000 skete der store udvidelser, både bygningsmæssigt, mht. antal ansatte og mht. bredden af produkter. I 1998 overtog den verdensomspændende danske koncern Danisco virksomheden, som i dag har ca. 270 medarbejdere i Niebüll og leverer til omkring 100 lande i verden, bl.a. mælkesyrebakteriestammer til italiensk gorgonzola, græsk feta og irsk cheddar!

Thomas Steensen giver i bogen et fint indblik i et vestsønderjysk familiefirmas teknologiske og virksomhedsmæssige udvikling, en beskrivelse af en dygtig og fremsynet familie af stærke personligheder, der har set mulighederne dér, hvor de bød sig. Steensen skriver veloplagt og velovervejet med stor forståelse og baggrundsviden med hensyn til den særlige betydning, det har haft, at firmaet lå 'på grænsen' mellem to - eller tre - tidsaldre og to nationaliteter. Bogen er gennemillustreret med et fantastisk fint billedmateriale både mht. den tidlige historie (æresdiplomer, regninger med smukke brevhoveder og laboratorieinventar, sidstnævnte smukt

fotograferet af Werner Feddersen, Bredstedt) og den nyeste industrihistorie med smukke interiørfotos af produktionen i både Tønder og Niebüll, bl.a. fotograferet af Gert Wagner, Hamburg.

edj

SSW i kommunalpolitik

Lars Henningsen (red): 'SSW i kommunalpolitik 1948-2008 - en interviewbog'. Interview på dansk ved journalist Lise Kristensen, tysk og frisisk ved dr. Karin Haug. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 2008. 280 sider. Pris: 150 kr.

SSW's historie kan næppe siges at være jomfrueligt stof. I anledning af 50-års jubilæet udgav Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig bogen 'SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998'. Nu ti år efter markeres 60-års jubilæet med en 'interviewbog', hvis hovedindhold er interview med 33 tidligere og nuværende medlemmer af Sydslesvigs ca. 340 kommunalbestyrelser.

Resultatet er blevet en læsevenlig og gennembearbejdet bog, der lever smukt op til studieafdelingens høje standard. Bogen indledes med en kort historisk oversigt over SSW's op- og nedgange i den sydslesvigske kommunalpolitik gennem 60 år skrevet af Gerret Liebing Schlaber. Herefter følger interviewene opdelt efter sted, først Flensborg, så kredsene Slesvig-Flensborg, Rendsborg-Egernførde og Nordfriesland. Endelig sluttes bogen af med et kommunalt minileksikon med oplysninger om kommunalpolitiske begreber og en oversigt over valgresultaterne.

Interviewene på dansk er foretaget af journalist Lise Kristensen, mens dr. Karin Haug har stået for interviewene på tysk og frisisk. Ordet interviewbog skal tages med et vist forbehold. Afsnittene om de enkelte personer er ikke en gengivelse af interviewene, men en bearbejdning, skrevet over de indhentede interview. Snarere er

fortsættes side 78

Soleklar kulturarv ved Vollerup på Als

Af Lennart Madsen

NÅR MOTORVEJE, STALDE, HUSE, FABRIKKER ELLER BOLIGOMRÅDER anlægges, får arkæologerne lejlighed til at sikre kulturarven, inden den ødelægges for altid. Det giver ofte nye og spændende fund, som f.eks. ved et nyt solfangeranlæg, der etableres ved Vollerup nær Sønderborg.

Ifølge den angelsaksiske præst og historiker Beda (671-735 e.Kr.) udvandrede jyder, anglere og saksere til England i midten af 400-tallet. I de efterfølgende godt 200 år lå landet øde, og skoven bredte sig. I begyndelsen af yngre germansk jernalder (ca. 650-700 e.Kr.) blev skoven atter ryddet. Folk fra nord og øst befolkede området ned til Slien og Dannevirke. Denne udvikling fortsatte igennem vikingetid (800-1050) og den ældre middelalder (1050-1250). Særlig intens synes befolkningstilvæksten at være på Als og Sundeved, hvor mange nye gårde, landsbyer og gravpladser bliver anlagt i perioden.

Under solfangeranlægget ved Vollerup lå i 700 eller 800-tallet en stor vikingegård, hvoraf kun hovedhuset er udgravet. Under den fede muld fremstod husets omrids tydeligt i form af grøfterne hvori væggenes stolper har stået og stolpehuller fra de tagbærende stolper.

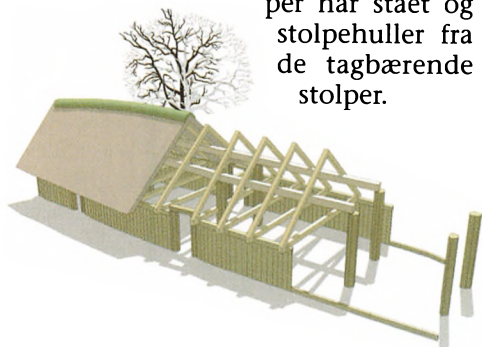
per har stået og stolpehuller fra de tagbærende stolper.

Huset var knap 37 m langt og op til 7,25 m bredt. Langvæggene var buede, mens gavlene var rette. Taget var båret af syv sæt stolper, der stod i to rækker, som fulgte den buede væglinje. Det yderste sæt tagbærende stolper var i begge ender sat helt ud i gavlen.

I et fornemt samarbejde mellem bygherren, Sønderborg Fjernvarmeverk, og Museum Sønderjylland - Arkæologi Haderslev er hustomten blevet markeret på fundstedet, og i en smukt designet besøgsavillion ved huset kan man på store plancher finde oplysninger om gården og om vikingetiden på Als. Dermed er en lille kulturarvs-oase skabt i den nordlige ende af det område, hvor solfangerne i fremtiden skal producere vedvarende, CO₂-neutral energi.

Men solen spillede allerede i bronzealderen (1800-500 f.Kr.) en central rolle. Man forsøgte at 'fange' den, for dens gang over himmelhvelvet styrede for datidens befolkning både liv og død i hverdag og i fest. Netop på Als findes mange fine fund, som illustrerer denne sammenhæng, og det er derfor nærliggende også at formidle denne historie i forbindelse med et moderne solfangeranlæg.

Ved formidlingsavillionen, der også fortæller om moderne solfangeranlæg, er opstillet borde og bænke, hvor man kan spise sin medbragte frokost eller nyde søndagskaffen og kagen. Oasen ligger i behagelig cykelafstand fra Sønderborg. Udstillingen bliver - sammen med solfangeranlægget - indviet for offentligheden lørdag den 4. april 2009. ■

Ehlers Lertøjssamling, Haderslev
 8. april - 1. juni 'Klokken er slagen' - Udstilling om byens vægtene.

Kunstmuseet Brundlund Slot
 17. jan. - 1. juni Udstilling med værker af C.W. Eckersberg og Jes Jessen.

Kulturhistorie Tønder
 Indtil 13. april 'Drivvejen' - Folk og fæ langs den vestlige oksevej i Sønderjylland.

Drøhses Hus, Tønder
 1. april - 30. dec. 'Tønderkniplinger til hals og hoved' - Kniplinger fra museets egen samling.

1. april - 30. dec. 'Danse, danse, dukke min' - Udstilling af museets samling af dukker.

1. april - 30. dec. Fotogravure med udgangspunkt i tyllsbroderier - Merete Hellerøe.

Højer Mølle
 Fra 1. april Nyopsætning af museets permanente udstilling om mennesker og landskab i marsken.

Kunstmuseet i Tønder
 22. nov. - 22. marts 'Sehtest / Sehstück / Sehwerk' - Thomas Hornemann. En mangfoldighed af mindre malerier med motiver fra kunstnerens overdådige billedarkiv.

Velkommen til Museum Sønderjylland
 http://www.museum-sonderjylland.dk/index.html

MUSEUM SØNDERJYLLAND

- ARKÆOLOGI HADERSLEV
- BYMUSEET I HADERSLEV
- CATHRINESMINDE TEGLVÆRK
- DRØHSES HUS
- HISTORIECENTER DYBBØL BANKE
- DYBBØL MØLLE
- EHLERS LERTØJSSAMLING
- HØJER MØLLE
- ISL-LOKALHISTORIE
- JACOB MICHELSENS GÅRD
- KONSERVERINGEN
- KULTURHISTORIE TØNDER
- KULTURHISTORIE AABENRÅ
- KUNSTMUSEET
- BRUNDLUND SLOT
- KUNSTMUSEET I TØNDER
- NATURHISTORIE OG
- PALÆONTOLOGI
- OLDENØRSTOFT
- SKÆRBÆK
- SLESVIGSKE YOGNSAMLING
- SØNDERBORG SLOT
- UDSTILLINGEN I HJEMSTED OLDTIDSPARK
- SEKRETARIATET

Drøhses Hus
 Storegade 14 - 6270 Tønder - 7472 4990
 Huset er et af de mest velbevarede gamle huse i Tønder. Det er opført i 1672 og gennem 1700- og 1800-årene var det privatbolig for velhavende borgere i Tønder. I huset vises årligt skiftende udstillinger, hvor hovedvægten er lagt på kniplinger og tekstiler.
 Åbent: 1. april - 30. december: kl. 10-17 - Mandag til fredag kl. 10-14
 31. december - 31. marts: Vinterlukket.

Information | Det sker | Museerne | Udstillinger | Undervisning | Kontakt | Museumsbutik | Oversigt

Bliv løbende opdateret på

fortsat fra side 75

der tale om en række portrætter. Det havde været rart, om man kort havde gjort rede for, om Lise Kristensen og Karin Haug alene har foretaget interviewene, eller om de også har skrevet afsnittene, og hvilke overvejelser, der ligger bag valg af sprog.

Overskriften til bogens første portræt af Thomas Behrens i Flensborg er "Det nytter ikke bare at brokke sig", og det er vel en ledetråd for det politiske arbejde hos de fleste af bogens hovedpersoner, der er drevet af et til tider næsten fysisk engagement for SSW, men også af en dyb pligtfølelse for det mindretal, de er en del af. Med udsigtspunkt nord for grænsen er det interessant at se de samme forskelle i de politiske kulturer mellem på den ene side bysamfundene med skarpe politiske modsætninger og på den anden side de små landkommuner med konsensuspolitik. I landkommunerne spiller den enkelte politikers karisma ofte en ikke uvæsentlig rolle på tværs af de politiske skel, som man også kunne opleve det i dansk kommunalpolitik før 1970. Som Heinz Herbert Bruhn meget betegnende udtrykker det under overskriften: "Der er langt fra Flensborg til Ejdersted": "Sådan kunne bølgene gå højt, men rent politisk var der ikke de store uoverensstemmelser partierne imellem. Folk snakkede sammen på gaden, og på møderne fandt man i reglen frem til tingene i fred og fordragelighed". Så let går det ikke i Flensborg, hvor flere af indlæggene bl.a. hæfter sig ved diskussionerne omkring omfartsvejen 'Osttangente' syd og øst om Flensborg i slutningen af 1970'erne.

Ellers er et af de gennemgående temaer ikke overraskende, at SSW's politiske indflydelse er helt afgørende for støtten til de danske foreninger, institutioner og ikke at forglemme skoletransporten. Som udtrykt af Bodil Meyer: "Hovedgrunden til, at jeg er i kommunalpolitik, er, at hvis jeg ikke sad der, så fik vi ingen tilskud til det danske arbejde. Den kamp kæmper vi stadig". Og dermed har bogen også et mere fremadrettet budskab til læserne.

Et centralsted

Hans Schultz Hansen, Leif Hansen Nielsen, Steen Ousager (red.): "Et centralsted for udforskning af Sønderjyllands historie". Landsarkivet for Sønderjylland gennem 75 år 1933-2008. Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa, 2008. 188 sider, ill. Pris:150 kr.

Da landsarkivet for 75 år siden slog dørene op for besøgende, skete det uden nogen form for festivitas. Jubilæet derimod blev fejret, bl.a. med udgivelse af denne bog, forfattet af arkivets medarbejdere. Hans Schultz Hansen opridser kort det skifte mellem slesvigsk, preussisk og dansk administration, der gør Sønderjyllands arkivvæsen til noget særligt. Rent geografisk har arkivalierne ført en omskiftelig tilværelse frem og tilbage over den dansk-tyske grænse, som beskrevet af Leif Hansen Nielsen. Efter Genforeningen må det midlertidige 'arkivdepot' tage til takke med primitive lokaler i Aabenraa, til det nuværende landsarkiv efter politisk/økonomiske, arkivfaglige og lokalpatriotiske kontroverser omsider står færdigt i 1933. De allerede nævnte forfattere plus Hans Kargaard Thomsen og Steen Ousager redegør i prisværdig stram form for institutionens historie frem til i dag: byggeri, personale, arrangementsvirksomhed, forskning og publicering. I Peter Kristjan Iversens tid som landsarkivar (1960-81) var arkivets virke tæt forbundet med nationalpolitiske og lokalhistoriske interesser. Fremstillingen får indimellem præg af opremsning. Derfor er det en god idé med indskudte to-siders opslag, hvor udvalgte arkivalier præsenteres så som kort over grænsedragningen ved Rudbøl og en politirapport fra Spadeslaget i Haderslev. Publikationen er smukt trykt, forsynet med en del billeder og naturligvis med noter.

Britta Bargfeldt

GRÆNSEFORENINGEN

For 150 kr. om året kan du blive medlem af Grænseforeningen. Så modtager du seks gange om året bladet GRÆNSEN samt Grænseforeningens smukke årbog. Ring eller skriv efter Grænseforeningens brochure:

Grænseforeningen
Peder Skrams Gade 5
Postboks 9074
1022 København K
Tlf. 33 11 30 63.

Du er også velkommen til at kontakte en af dine lokale formænd:

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Erik Heissel
Venbjerg 33
Djernæs
6100 Haderslev
tlf. 74 57 52 87

Ivan Skjoldager
Grundtvigs Allé 6
6400 Sønderborg
tlf. 74 43 19 41

Jørn Ulrik Larsen
Farverhus 112
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 62 23

Barokkens huse i Sønderjylland

Af Inger Lauridsen

KONGEMAGTENS KUP mod adelen i 1660 og indførelsen af enevælden i kongeriget Danmark markerer groft sagt overgangen fra renæssance til barok, selv om overgangen stilmæssigt foregik over flere årtier. Barokken blev afløst som stil i 1760'erne af en kortvarig rokoko eller i Sønderjylland nærmest en senbarok, der i løbet af et par årtier blev afløst af Louis XVI'en, der markerede overgangen til empiren eller klassicismen omkring 1800.

Renæssancens horisontale og fladeorienterede formsprog afløstes efterhånden, under indtryk fra Europa, af stadig større vægt på forholdet mellem lys og skygge i en bygning. Profiler bliver underskåret og efterhånden direkte forkrøbbede. Symmetrien i bygningsanlæggene bliver konsekvent gennemført; gavle over bygningers midterparti beholdt renæssancens trekantede form eller blev stærkt svunget, ofte med et brudt forløb.

Schackenborg Slot, opført af Greve Hans Schack fra 1664-66, blev det tidligste barokanlæg i Sønderjylland. Det trefløjede slot er markant ved den centrale fløjs stærkt fremspringende midterparti og de stejle teglhængte saddeltage på alle tre fløje. Ser man på de sønderjyske købstæder, er det tydeligt, at mens Haderslev er den af købstæderne, der har bevaret flest træk fra renæssancen, er Aabenraa og Tønder de to købstæder i landsdelen, der har bevaret flest håndværker- og borgerhuse fra baroktiden.

I Aabenraa er hele kvarterer vest for hovedgaden også i dag præget af mange fine små og større barokhuse, især gavlvendte huse, men også flere

gode langhuse. Gavlhusene har ofte fint svungne murede bryn over vinduerne, smukt udformede murankre og fornemt udførte døre og dørindramninger, ofte med interessante hustavler af sandsten. Blandt barokkens huse med langsiden mod gaden kan nævnes Slotsgade 14, hvis dørparti har stærkt buet overdel, hvorover der er en fint udformet, svunget gesims med en hustavle. Blandt senbarokkens/rokokoens huse i Aabenraa bør Postholdergården Søndergade 20 nævnes.

Også Tønder har nogle meget fine og statelige borgerhuse fra baroktiden. Her skiller ejendommene Østergade 1 og Storegade 14 sig ud i en klasse for sig. Begge ejendomme er gavlhuse, Østergade 1 endog et dobbelt gavlhus, og begge huse har fornemme sandstensindfattede dørpartier med snoede søjler og svungne gesimser. Også sidegaderne i Tønder byder på husrækker, præget af barokkens formsprog, blandt andet Spikergade og Uldgade. Blandt en af baggadernes barokborgerhuse bør Frigrunden 7 fremhæves, et kraftfuldt langhus med en stor og statelig sandstenstrappe op til den høje stueetage.

Går man uden for købstæderne, findes der i landsdelen en række velbevarede gårdanlæg med tydelige baroktræk. Gode eksempler på landlige barokejendomme er præstegårdene i Kliplev og i Felsted og flere af de fine kaptajnsgårde på Løjt Land. I Vestsønderjylland kan nævns Kærgårdshof, syd for Møgeltønder, Hjemstedgård, syd for Skærbæk, og kommandørgården i Toftum på Rømø. ■